

Merkez Amman'da Topoğrafik Etmen(*)

Yusif TIBEH¹

Çeviren: Olgu ÇALIŞKAN²

¹ Mimar, kentsel tasarım uzmanı

² Şehir Plancısı, Kentsel Tasarım Uzmanı; Araş. Gör., ODTÜ Mimarlık Fakültesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü

ABSTRACT

The Topographical Factor in Central Amman

By employing techniques and methods developed within the British and American urban morphology schools, this article endeavors to understand the urban structure of a case study located outside the Anglo-Celtic context. This case differs in its raison d'être, due to the apparent cultural and socio-economical distance, but it shows large consistency in terms of the evolutionary phases it followed.

This study does not adopt a pure morphological attitude; instead, it explores a hybrid technique of Morphology and Typology, a "Typo-Morphological" analysis, benefiting from the contributions of the American researcher, Anne Vernez Moudon in this field. The article includes the third dimension of the analysis, as the given location happens to be in a special topographical condition, and for most of the techniques adopted in the morphological analysis tend to obscure this important factor, being largely two dimensional or merely statistical.

Bu makalede, belirli bir kentsel alanın ve bu alanla aynı bağlama sahip benzer alanların gelecekteki kullanımları için genel bir açıklama getirilmeye çalışılmaktadır. Bu, ilk olarak alanın niteliğini "tipo-morfolojik" –typo-morphological- çözümlemeye, farklı morfolojik bölgeleri tanımlamak ve aralarındaki tekil/ortak nitelikleri ortaya çıkarmak için "Plan Birim" kavramını kullanarak yapılmaktadır. "Plan Birim" kavramı, M.R.G. Conzen tarafından 1968 tarihli Ludlow³ çalışmasında ortaya atılmıştır (Conzen, 1981b, 1988; Slater, 1990). Bu fikir, kent morfolojisi yazınının önde gelen isimlerinin (özellikle ona tipolojik bir öz atılayan Anne Vernez Moudon)

sonraki çalışmaları tarafından geliştirilmiştir (Moudon, 1986, 1992)⁴.

Makale, alanın konumuna yönelik genel tanımı, bağlamı ya da antik uygarlıkların arkeolojik kalıntılarına ek olarak alanın geçmiş iklimsel ve topoğrafik koşullarını temsil eden yapılaşmış çevreyi yaratan ve dönüştüren "fiziksel etmenleri" sunan giriş bölümüyle başlamaktadır. Görgül çalışmada en etkin biçim-yaratıcı etmen olduğu önermesi ile, topografyaya vurgu yapılmaktadır. Bölgede yerleşmiş olan antik uygarlıkların alana verdikleri karşılıklı olduğu gibi son dönem planlama ve gelişim projelerinde de topografyanın güçlü etkisi görünür niteliktedir (bkz. Resim 1).

*Bu makale, yazarı tarafından 2005 yılında Sydney Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Kentsel Tasarım Yüksek Lisans programına sunulan aynı adlı tezden üretilmiştir.

³ İngiltere'de tarihi bir kasaba (Ç.N.).

⁴ Çalışmanın sınırları dolayısıyla, kent morfolojistlerinin yaklaşımları genel bir aşinalıkla kabul edilmektedir.

Resim 1 Amman'daki son dönem gelişim projeleri (Kaynak: Amman Belediyesi) a) Ras El_Ain Gelişimi b) Al-Haddada Tüneli c) Abdoun Vadisi Köprüsü

Makalenin son bölümünde, topografik bağlamın fiziksel çevrede alternatif yapı-ı-şim-topografya üreten bir takım etkiler yarattığı savı tartışılarak, çalışmanın pratik uygulamaları üzerine düşünülmektedir.

Arka Plan

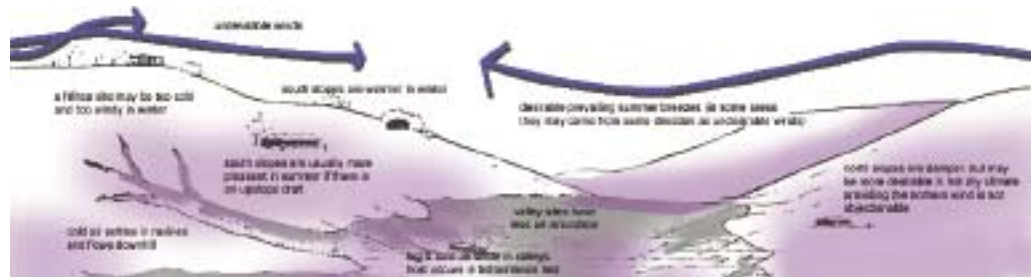
Bu çalışmanın konusu, Ürdün'ün başkenti Amman'dır. Amman, Arap-İslam kültürünün içindeki Ortadoğu bölgesinde yer alır. Batı ve doğu arasındaki ticaret yollarının kesişimindeki bu bölge, yaygın bir kültürel değişim ve farklı uygarlıkların kanlı egemenlik mücadelelerine tanıklık etmiştir. Her kültür bir öncekinin üzerine inşaa edilmiş ve bölgenin tarihsel tabakalaşmasına ek katmanlar eklemiştir. Metin, bu tarihin fiziksel olan ve fiziksel olmayan yönlerine ışık tutmaktadır.

Fiziksel Bağlam

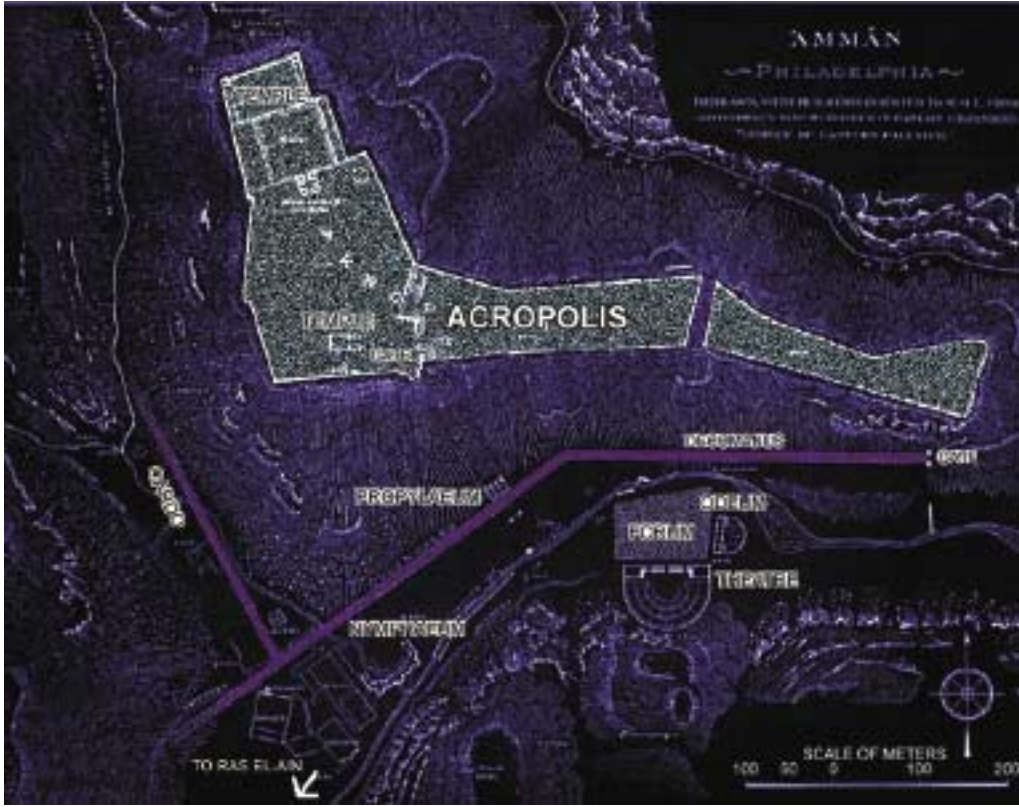
Ürdün merkez alanı dört ayrı mevsimin görülebildiği Akdeniz iklimsel bölgesinde yer alır: sıcak ve kurak yaz, soğuk yağışlı kış ve ılıman bahar mevsimleri (Al-Swarieh, 1996; Dar Al-Handasa Consultants, 1988) yaşanır. Umman merkez bölgesinde topografyadan kaynaklanan mikro-klimatik bölgeler bulunmaktadır (Jordan Rift Valley, 1982) (bkz. Resim 2). Amman, doğu

çölünün doğu dağ sıralarındaki (*Jebal*) Afrika-Asya fay kırığının doğusunda yer alır. Amman bölgesindeki arazi yapısı dik kayalarla çevrili birçok vadinin saçaklanması ile biçimlenir. Vadi içinden birkaç mevsimlik akarsu akar. İklimi ılımanlaştıran ve araziye verimlileştiren suyun varlığı tarih öncesi çağlardan itibaren insanları bölgede yerleşmeye ve yüksek uygarlıklar geliştirmeye teşvik etmiştir.

Bölgede yerleşen uygarlıklar, alanın sunduğu olanaklardan yararlanarak ve kısıtlarla mücadele ederek varolan fiziksel koşullara karşılık vermişlerdir. Kentin kuruluşu, tepeler üzerinde (kale yükseltisi /citadel) gerçekleşen inşaa ile olur (Rabbat A'mman). Yunanlılar kenti ele geçirdikleri zaman, kale yükseltisine 'yüksek-yerleşim' (akropolis), vadi tabanına ise 'alçak-yerleşim' inşaa etmişlerdir. Sonraki yıllarda Romalıları bu karmaşık yapı üzerine kendi ideallerini uyguladıkları katı planlama sistemleri ile anılırlar. Yüksek ve alçak yerleşimi ayrı tutarak, kayalıkların arasında bıraktığı alana Forum'u yerleştirerek ve iki ana ulaşım eksenini olan 'Cardo' ve 'Decumanous'u kesişen iki vadinin tabanına yerleştirerek kendilerine miras kalan Helenistik kent sisteminin üzerinde yapılaşmışlardır. Kesişen iki vadinin tabanındaki Decumanous'ta vadiye uyumlu olması için bir dirsek/kıvrım gerekiyordu (Al-Abidi, 2002; Al-Musa, 1985; Bakig, 2002) (bkz. Resim 3).

Resim 2: Mikro-klima (Kaynak: Dechiara et al., 1982, 125)

Resim 3: Amman'ın Roma dönemi plan yerleşimi (Kaynak: (Northedge, 1992): 5. tabak Princeton'ın 1907 tarihli Suriye'ye arkeolojik seferi)

Kurucu uygarlıklardan kalan anıtlar, ek kısıtlamalar ve yeni açılımlar yaratılarak kentin fiziksel bağlamının bir parçası olmuşlardır. Bizanslılar, yeni amaç ve gereksinimlerle varolan yapı stokundaki görkemli yapıların işlevlerini değiştirerek yaranmışlardır. Örneğin, Nymphayom birçok kere ambar ve kiliseye dönüştürülmüştür (Al-Abidi, 2002). İşlevi ne olursa olsun Nymphayom'un değişmeyen biçimi, kentin yapısındaki kalıcılığın bir kanıtı olarak kalmıştır (Rossi, 1982). Bir başka önemli olay, 18. yüzyılda kentin Tetrasyon'un –dört kapılı yapı. Ç.N.- yanına bu yer (*locus*) tarihi içinde bir başka çizgiyi kaydeden, cemaatin bir araya geldiği bir caminin yapımıdır.

Abbasiler tarafından İslam İmparatorluğu'nun merkezinin Şamdan Irak'taki Bağdat'a kaydırılması Amman'ın gerilemesine neden olmuştur ve birçok doğal felaket ve depremler bu gerileyi hızlandırmıştır. Sonunda Amman, Haçlı Savaşları sırasında savunma amaçlı toplanan Eyyübi birlikleri için stratejik konumu nedeniyle kullanılarak

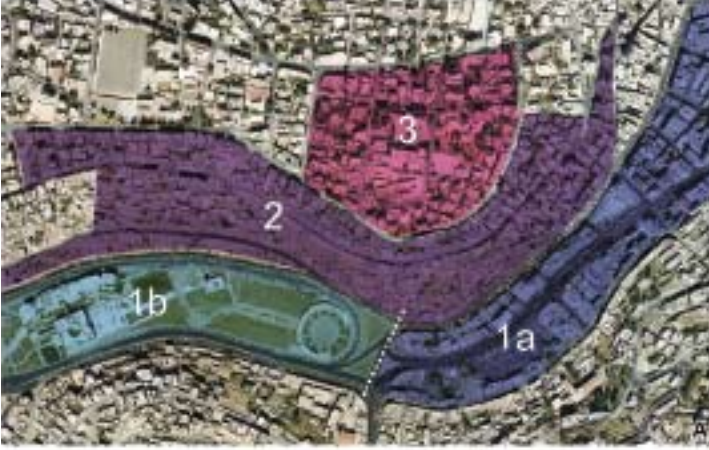
bir miktar önem kazansa da terk edilerek yıkıntı haline gelmiştir. Osmanlı Saltanatı'nın son dönemine kadar yeniden kentsel merkez olarak ortaya çıkmamıştır. 1878'de Osmanlı Hükümeti, bölgede egemenliğini güçlendirmek amacıyla sadık Çerkez göçmenlerini kentin yıkıntı bölgelerine yerleştirmiştir.⁵ Diğer göçmenler, eski Ürdün Emirliği ve sonrasındaki Ürdün Krallığı'nın kurulması sonrasında Çerkezlere katılmışlardır.

Plan Birimleri

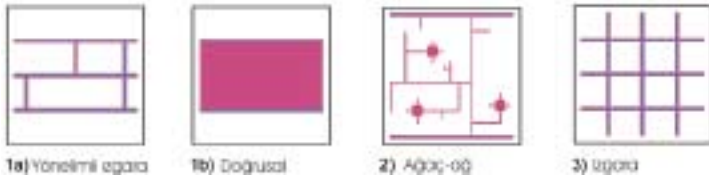
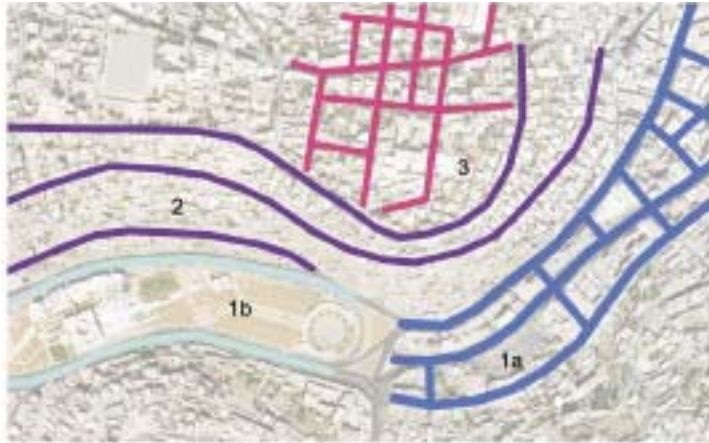
Merkezi Amman, doğuda bütünlük bir yerleşim planının tüm bütünsel yapısını oluşturan ayrı morfolojik bölgelere ve 'plan-birim'lere sahiptir. Birimlerin her biri, zaman içerisindeki evrimi boyunca kendi yaratıcı dönem ve bu dönemlerin özgün koşullarını yansıtır. Burada birçok etmen düşünülebilir. Daha önce de vurguladığımız gibi, Umman özelinde hem daha önce varolan koşullar ya da alanın "fiziksel bağlamı", hem de onu çevreleyen 'zamansal' koşullar, diyalektik bir süreç

Merkezi
Amman,
doğuda
bütünlük
bir yerleşim
planının tüm
bütünsel
yapısını
oluşturan ayrı
morfolojik
bölgelere
ve 'plan-
birim'lere
sahiptir

⁵ Çerkez Müslümanları, Çarlık Rusyası ile yapılan savaş sonrasında Kafkasya'dan bölgeye iltica etmişlerdir.

Resim 4: Merkezi Amman'daki farklı "Plan Birim"leri (Kaynak: 2000 yılına ait Amman hava fotoğrafı, Kraliyet Coğrafya Merkezi / KCM)

Resim 5: Merkezi Amman içindeki farklı dolaşım ağları. 1a)Yönelimli ızgara 1b)Doğrusal 2)Ağaç-ağ 3)Izgara

inde tarihsel biçimde bir araya gelerek kent biçimini yaratmış ve onu değişime uğratmıştır.

Merkezi Amman, bitişik üç ayrı plan birimine ayrılabilir (bkz. Resim 4). Bu farklı plan birimleri üç farklı topografik koşulla ilişkilidir: Ortadaki vadi, iki taraflı kayalıklar, ve tepe sırtındaki yüksek düzlük/platolar. Plan birimleri ile alanın

topografyası arasındaki çakışma, farklı topografik unsurların başlangıçta kentin gelişiminin farklı aşamaları ve buraya yerleşen topluluklar arasında doğal sınır işlevi gördüğü düşünülürse garip değildir. Özellikle yapılaşma düzenlemeleri ve denetimlerinin zaten varolan yapının meşrulaştırılması için sonradan geldiği Amman gibi bir ortamda, farklı topografik koşullardaki farklı başlangıç formlarına sahip ve farklı sosyo-ekonomik unsurları yansıtan bu plan birimleri farklı sonuç ürünlerine doğru evrilmiş ve gelişmiştir.

Tablo 1, farklı birimlerin özgün niteliklerini özetlemektedir. Plan birimleri kendi topografik durumlarına göre isimlendirilmişlerdir: Vadi, Kayalık ve Plato. Bölgelerin sıralamaları en erken dönem yerleşimiyle başlayan ve sonuncuyla biten kronolojik bir sürekliliğe sahiptir. Bu çalışma, büyük oranda Anne Vernez Moudon tarafından geliştirilen teknikle gerçekleştirilmektedir (Moudon, 1986, 1992). Görgül çalışmanın farklı ölçekleri üzerinde düşünme, ana sokakları ve doğal unsurları kapsayan üst düzey doğal yapıdan başlar ve yinelenen elemanlar arasındaki mekanların tanımladığı başlıca dolaşım ağının gözden geçirilmesi ile devam eder. Bu ikinci ölçek, yapı adalarına ait küçük elemanlardan oluştuğu gibi, yapıların ufak birimleri tarafından meydana gelir. Her bir düzey, kendinin üstündeki düzeye ait öğeler tarafından yapılandırılır ve alt ölçekteki öğelerin birikimi sonucu değişime uğrar.

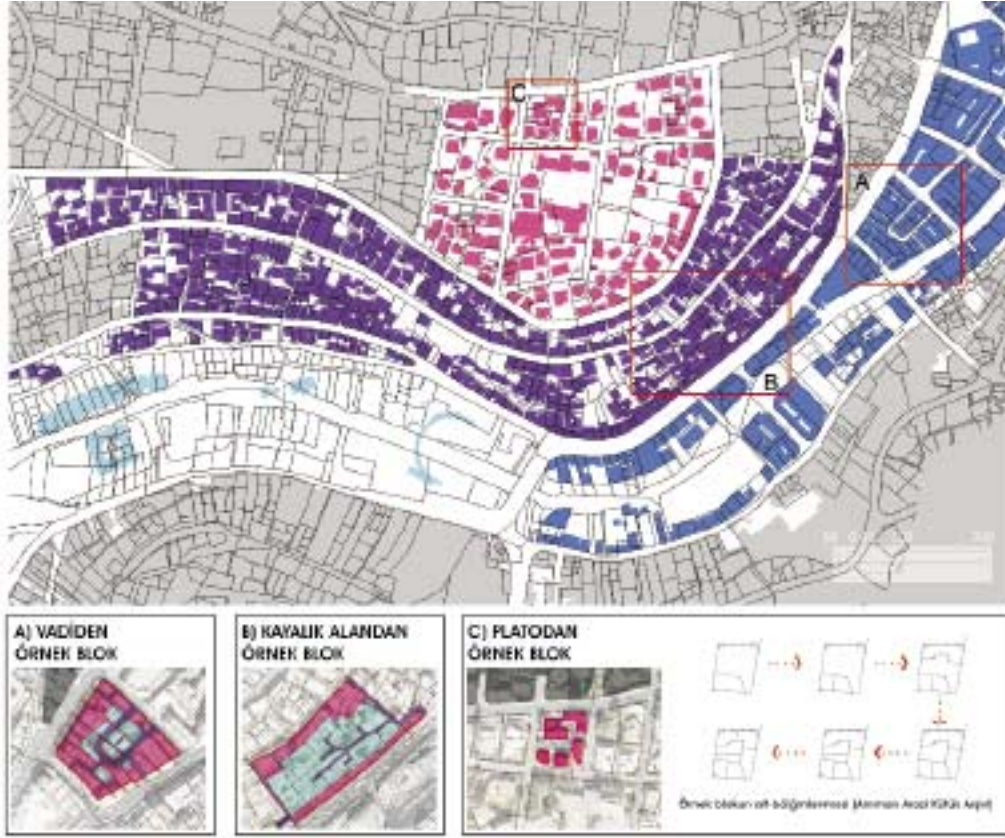
Moudon'un yaklaşımı, kentsel peyzajı erişilebilir, doğrudan gözlemlenebilir ve üzerinde çalışılabilir üç öğeye ayıran M. R. G. Conzen'in çalışmalarından fazlasıyla etkilenebilir (Conzen, 1981a, 1981b, 1981c, 1981d, 1988):

- Yerleşim Planı
- Yapı Tipleri
- Arazi Kullanımı

Conzen, Yerleşim Planı'nı üç ayrı ancak bütünlükten ayrılmaz bir araya geliş ile tanımlar:

- Sokaklar ve sokak dizgesi
- Parseller ve parsel örüntüsü
- Bu örüntüler içindeki yapılaşma düzenleri

Kentsel yapının üst ölçeklerinin en tutucu ve değişime en dirençli iken; daha küçük ölçeklerinin en savunmasız ve değiştirilebilir olduğu önermesi ile Conzen, bu öğeler arasındaki sürekliliği farklı derecelerde tanımlar.

Resim 6: Kent Peyzajı (Amman Arazi ve Kadastro Departmanı haritalarına dayanarak)

Aşağıdaki tablo, kentsel yapının farklı ölçeklerindeki farklı plan birimlerinin bir karşılaştırmasını sunan çözümlemeyi geniş bağlamdan başlayıp daha ayrıntılı olana odaklanarak özetlemektedir.

Kentsel Evrim

Ortaya çıkış ve gelişim koşullarını saran farklı sosyo-ekonomik etmenler ve farklı konumları nedeniyle, üç plan birimi çeşitli gelişim evrelerini takip etmiştir:

- Bazı dönemler fiilen (de facto) bir yapının

birden fazla parsel üzerinde yerleşmesi ile olmak üzere, vadideki birçok parsel birleşme sonucu ortaya çıkmıştır. Ras El-Ain gelişimi, kavisli bir alanda kendine özgü modernist bir yapılaşma mantığı (raison d'être) ile parsel birleşimi örneğidir (bkz. Resim 4 1b).

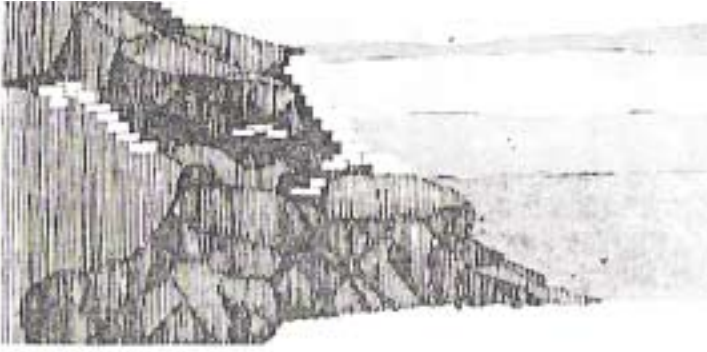
- Diğer yandan, kayalık alan farklı bir evrimsel çizgiyi takip eder: Bu alanda arazi örgüsü yapıların inşaatı ardından gelmiştir ki bu yapılaşma ve dönüşüm yasal olmayan yollarla gerçekleşmiştir.

Ortaya çıkış ve gelişim koşullarını saran farklı sosyo-ekonomik etmenler ve farklı konumları nedeniyle, üç plan birimi çeşitli gelişim evrelerini takip etmiştir

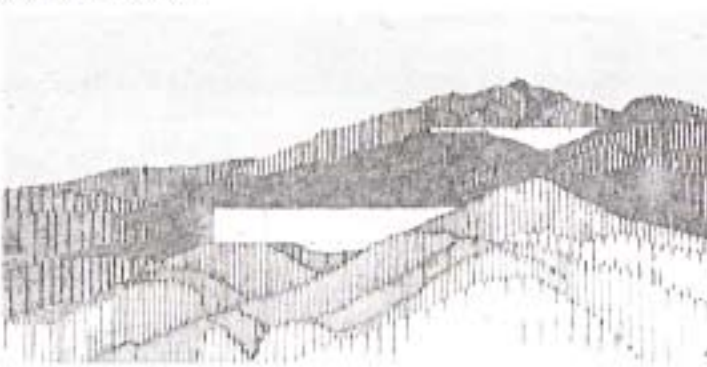
Tablo 1: Plan birimleri karşılaştırması.

KARŞILAŞTIRMA DÜZEYİ	PLAN BİRİM 1	PLAN BİRİM 2	PLAN BİRİM 3
DOĞAL YAPI	Vadi	Kayalık	Plato
DOLAŞIM AĞI	Yönelimli Izgara	Ağaç-ağı kuşatan iki kavisli doğrusal sokak	Değişmeyen Izgara
ARAZİ ÖRGÜSÜ	Uzun ve Dar	Ortada düzensiz, kıyıda geniş ve alçak	Büyük Dörtgen
YAPI ADALARI	Çekirdek Ada	İki belirgin sınırlayıcı kenar içinde içiçe geçmiş	-
TEKİL YAPILAR	Çok-katlı Ticaret	Dış cephelerde ticaret şeridi, aralarda apartman daireleri	Ayrık villalar ve konut daireleri

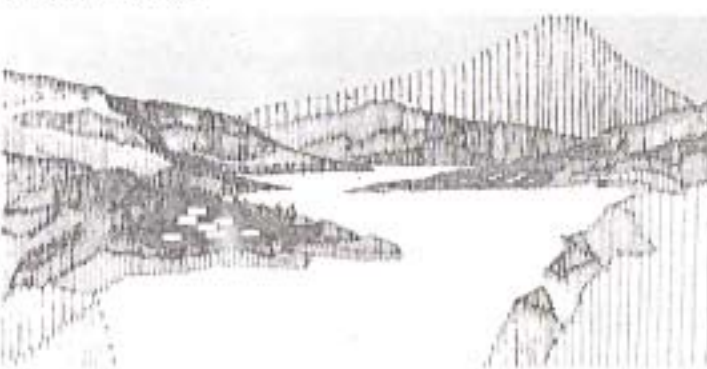
PLANLAMA
2005/3

Güçlendirilen Karakter

Dönüştürülen Karakter

Korunan Karakter

Resim 7: Yapılaşmanın arazi üzerinde etkisi: Güçlendirilen, dönüştürülen ve korunan karakter (Kaynak: Small ve Untermann, 1977: 119)

- Platoda, geniş tarım toprakları İslamiyet'in miras sistemine göre küçük parsellere bölünmüştür. Bu bölüşüm, planlama hükümlerince düzenlenmiş olup; en küçük parsel büyüklüğü saptanarak diğer İslam kentlerinde görülen arazinin sınırsız bölüşümünün önüne geçilmiştir (Abu-Dayyeh, 2004b).

Sonuç

Merkez Amman'daki gibi birkaç metrede bir yapılaşmış çevrenin niteliğinin değiştiği bir durumda, topografyanın mutlak ve değişmez olduğu farz edilemez. Burada söz konusu değişimlerin en

önemli nedeninin 'topografik etmen' olduğu ortaya konmuştur. Yapılaşmanın yer seçiminde başlangıç eylemi, topografyanın doğasını düşünmek, sonrasında da yapılaşmayı mevcut araziye karşılık verir nitelikte gerçekleştirmektir. Böyle bir karşılık özellikle büyük müdahalelerle alanın karakterini dönüştürme biçiminde, niteliğini koruyarak ya da onu güçlendirerek olabilir (Small ve Untermann, 1977). İnşaa edilen biçim kendi varlık yetkisine sahip alternatif bir yapıyı topografya olan yeni bir gerçeklik yaratma eğilimindeyken; herhangi bir şekilde durum, inşaa sonrasında başlangıç koşullarını aşar.

Amman örneğinde tepeler, tarih boyunca sürekli kutsal ve savunmacı işlevlerini ve ayrık uzaklaştırıcı doğalarını koruya gelmiştir. Amman'ın yüksek sınıfının yerleşim için aynı konumu seçmeleri alışılmadık bir durum değildir. Diğer yandan vadi, Roma dönemindeki Forum'dan İslam dönemindeki camiye ve son olarak Emirlik yıllarından itibaren Kral Faysal Meydanı ve ticaret sokağı gibi kamusal ve toplanma esaslı işlevlerle ilişkilendirilmiştir. Tepe üzerindeki temel işlevler yapılarla; vadi içindekiler ise çoğunlukla açık alanlarla tanımlanmaktadır. Bu önermenin geçerliliği farklı gelişim şemalarında görülmektedir (Abu-Dayyeh, 2004a). Son olarak, Ras El-Ain projesi ile alanın büyük bölümü açık alan olarak bırakılmaktadır. Farklılaşan topografik koşullar içinde, uyarlanan dolaşım dizgeleri çarpıcı ayrımlar gösterir. Amaçlanan ideal dolaşım dizgesi belirli bir koşula uymasa ya da değişimlere gereksinim duysa da bu olgu, Romalıların *Decumanous* örneğinde de açıkça görülmektedir. Buna ek olarak, dolaşım dizgesinin açıklanmasında bir başka boyuta gereksinim duyulmaktadır. Örneğin nötr/benzeşik bir ızgara ağı, dağ sırtında ya da vadi tabanına uygulandığında bozunuma uğramaktadır (bkz. Resim 8).

Her koşulda, kullanılan dolaşım ağının hem de uyarlanan yapı tipolojilerinin nitelikleri yapılaşma düzenlemeleri ile denetlenir ve dönüştürülür. Bu düzenlemeler, alanın olumlu öğelerini korumak için gerekli olsa da bazı dönemler kısıtlayıcı ve yıkıcı/bozucu olmaktadır. Uyumlu yapılaşmış çevrelerin öngörüsünde kabul ettirici olan ve geçerli kılman bu denetimler, farklı topografik koşulların özel karakterlerini göz önünde bulundurulmalıdır.

Yapılaşmış formia ilgili olarak tepesindeki merkezkaç etkisi

Nötral / Benzeşik ızgara

Açık alanlarla ilişkili olarak vadi tabanında merkezci etkisi

Resim 8: Üçüncü boyutun dolaşım ağları üzerindeki etkisi

Kaynakça:

Abu-Dayyeh, N. (2004a) Persisting Vision: Plans for a Modern Arab Capital, Amman, 1955-2002. Planning Perspectives (19): 79-110.

Abu-Dayyeh, N. (2004b) Prospects for Historical Neighborhoods in Atypical Islamic Cities: The View from Amman, Jordan. Habitat International.

Al-Abidi, M. (2002) (Amman: Its History and Present). Amman: Municipality of Greater Amman Press.

Al-Musa, S. (1985) (Amman the Capital of Jordan). Amman: Municipality of Amman Publications.

Al-Swarieh, N. (1996) 1864 -1921 (Amman and Its Neighbourhood 1864-1921 A.D.). Amman: Business Bank Publications.

Bakig, A. R. (2002) Amman: A History with Pictures. Amman: National Library.

Conzen, M. R. G. (1981a) Geography and Townscape Conservation. In J. W. R. Whitehand (Ed.), The Urban Landscape: Historical Development and Management: 75-86. London, New York, Toronto Sydney, San Francisco: ACADEMIC press - a subsidiary of Haecourt Brace Jorandovich publishers.

Conzen, M. R. G. (1981b) Historical Townscape in Britain: A Problem in Applied Geography. In J. W. R. Whitehand (Ed.), The Urban Landscape: Historical Development and Management: 55-74. London, New York, Toronto Sydney, San Francisco: ACADEMIC press - a subsidiary of Haecourt Brace Jorandovich publishers.

Conzen, M. R. G. (1981c) The Morphology of Towns in Britain During the Industrial Era. In J. W. R. Whitehand (Ed.), The Urban Landscape: Historical Development and Management: 87-126. London, New York, Toronto Sydney, San Francisco: ACADEMIC press - a subsidiary of Haecourt Brace Jorandovich publishers.

Conzen, M. R. G. (1981d) The Plan Analysis of an English City Centre. In J. W. R. Whitehand (Ed.), The Urban Landscape: Historical Development and Management: 25-53. London, New York, Toronto Sydney, San Francisco: ACADEMIC press - a subsidiary of Haecourt Brace Jorandovich publishers.

Conzen, M. R. G. (1988) Morphogenesis, Morphological Regions and Secular Human Agency in the Historic Townscape, as Exemplified by Ludlow. In D. Denecke & G. Shaw (Eds.), Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany: 253-272. Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University press.

Dar Al-Handasa Consultants (1988) Greater Amman Comprehensive Development Plan: Presentation Report, Amman: prepared for the Municipality of Greater Amman

Dechiara, J. & Koopelman, L. (1982) Urban Planning and Design Criteria (3rd). New York: Van Nostrand Reinhold. Moudon, A. V. (1986) Built for Change: Neighborhood Architecture in San Francisco. Cambridge, London: The MIT Press.

Moudon, A. V. (1992) The Evolution of Twentieth-Century Residential Forms: An American Case Study. In P. J. Larkham & J. W. R. Whitehand (Eds.), Urban Landscapes: International Perspectives: 170-206. London and New York: Routledge.

Northedge, A. (1992) Studies on Roman and Islamic Amman. NY, USA: British Institute in Amman for Archaeology & History by Oxford University press.

Rossi, A. (1982) The Architecture of the City (D. Ghirardo & J. Ockman, Trans.). Cambridge, Mass. and London: The MIT Press.

Slater, T. R. (1990) English Medieval New Towns with Composite Plans: Evidence from the Midlands. In T. R. Slater (Ed.), The Built Form of Western Cities: 60-82. Leicester and London: Leicester University Press.

Small, R. & Untermann, R. (1977) Site Planning for Cluster Housing. New York, Cincinnati, Toronto, London, Melbourne: Van Nostrand Reinhold Company.